

Stanisław Liszewski

Katedra Geografii Miast i Turystyki
Uniwersytetu Łódzkiego
ul. Kopcińskiego 31
90-142 Łódź
tel. 48 42 635-45-50

**ŚWIĘTA PRZESTRZEŃ ŚWIATA.
PODSTAWY GEOGRAFII RELIGII,**

**ANTONI JACKOWSKI,
WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
JAGIELLOŃSKIEGO,
KRAKÓW 2003, 265 ss.**

**THE SACRED SPACE
OF THE WORLD: THE RUDIMENTS
OF THE GEOGRAPHY OF RELIGION
[ŚWIĘTA PRZESTRZEŃ ŚWIATA.
PODSTAWY GEOGRAFII RELIGII],
ANTONI JACKOWSKI,
JAGIELLONIAN UNIVERSITY
PRESS, KRAKOW 2003, 265 pp.**

Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego ukazała się kolejna książka autorstwa profesora Antoniego Jackowskiego, wieloletniego dyrektora Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej tej Uczelni.

Praca ta jest obszernym dziełem, liczącym 251 stron tekstu w języku polskim, zawiera też trzynastostronicowe streszczenie w języku angielskim oraz interesujący serwis fotograficzny obejmujący, dobrze dobranych tematycznie, 60 zdjęć czarno-białych. Treść książki ilustrowana jest bogato rysunkami, wykresami, mapami i tabelami statystycznymi, załączona do pracy bibliografia obejmuje blisko 200 różnojęzycznych publikacji.

Recenzowana książka ma charakter monografii naukowej, poświęconej nowej dyscyplinie (może bardziej subdyscyplinie) nauk geograficznych, jaką jest geografia religii, zaliczana kiedyś do geografii kultury, antropogeografii czy też geografii humanistycznej, dzisiaj kreowana na samodzielną subdyscyplinę geografii.

Merytorycznie praca dotyczy dwóch najważniejszych nurtów badawczych współczesnej geografii religii, pierwszy to analiza przestrzenna zjawisk religijnych, drugi – turystyka religijna, a zwłaszcza pielgrzymki.

Praca składa się z czternastu różnej objętości rozdziałów, które w sposób logiczny porządkują treść całego dzieła.

The Jagiellonian University has published a new book by Prof. Antoni Jackowski, the director of the Institute of Geography and Spatial Economy at this university. It is a large publication, including 251 pages in Polish, a 13-page-long summary in English and an interesting set of 60 black and white photographs. The book is richly illustrated with drawings, charts, maps and statistical tables, and the bibliography includes nearly 200 publications in different languages.

The book is an academic monograph devoted to a new discipline (or rather sub-discipline) of geography, i.e. to the geography of religion. It used to be regarded as part of the geography of culture, anthropogeography or of humanistic geography, but today is seen as an independent geographical sub-discipline.

Factually, the book concerns the two most important research trends in the contemporary geography of religion: the spatial analysis of religious phenomena and religious tourism, especially pilgrimages. The book consists of 14 chapters of differing lengths, arranged in a logical order.

In the first chapter the author places the geography of religion among geographical

Rozdział pierwszy Autor przeznaczył na usytuowanie geografii religii wśród nauk geograficznych i innych pokrewnych, co łączyło się z koniecznością zdefiniowania tej nowej subdyscypliny i określenia jej zakresu badawczego.

Rozdział drugi ma charakter wprowadzający i pojęciowy, precyzuje również założenia głównych religii świata. Koresponduje z nim kolejny, trzeci rozdział poświęcony rozmieszczeniu przestrzennemu głównych religii świata.

Czwarty rozdział ma bardzo znaczący tytuł, dotyczy on bowiem bezpośrednich związków głównych religii świata ze środowiskiem przyrodniczym. Bagatelizowana często, nawet wśród geografów, zależność (związek) działalności człowieka od środowiska przyrodniczego, tu – w kontekście *sacrum* – nabiera zupełnie innego znaczenia.

Piąty rozdział, zatytułowany „Osadnictwo a funkcja religijna”, podejmuje bardzo ciekawą i ważną w badaniach geograficznych problematykę związków między religią a jej materialnym wyrazem osadniczym. Jest to bardzo aktualna problematyka, która wymaga dalszych szczegółowych badań empirycznych. Bez ich wyników trudno będzie wyjaśnić nie tylko układy osadnicze konkretnych miast czy miejscowości, ale także typy sieci czy systemów osadniczych przynajmniej w ujęciu regionalnym.

Począwszy od rozdziału szóstego tematyka pracy koncentruje się wokół turystyki religijnej, a zwłaszcza pielgrzymek. Autor podejmuje dyskusje kolejno nad problemami terminologicznymi związanymi z turystyką religijną, omawia ruch pielgrzymkowy we współczesnych religiach, a następnie dokonuje prezentacji pielgrzymek według głównych religii świata: judaizm, chrześcijaństwo, islam, buddyzm, hinduizm i pozostałe religie oraz wyznania. Pracę kończy rozdział poświęcony religiom i turystyce religijnej w Polsce i oczywiście podsumowanie całego dzieła.

Akceptując treści całej pracy pragnę przedstawić kilka uwag dotyczących, moim zdaniem, najbardziej ważnych dla rozwoju geografii religii rozwiązań metodologicznych zaproponowanych w recenzowanej pracy Antoniego Jackowskiego.

Praca jest oryginalnym, autorskim dziełem Antoniego Jackowskiego, który jako pierwszy wśród geografów polskich podjął się sformowania podstaw metodologicznych nowej dyscypliny (subdyscypliny) nauk geograficznych, jaką niewątpliwie jest geografia religii. Dzieło to jest uporządkowanym metodycznie podsumowaniem dorobku badawczego Autora i utworzonego przez

and other related disciplines, which means the necessity of defining this new sub-discipline and its research area. The second is introductory, introduces terminology and presents the main religions of the world while the third continues the topic by describing the spatial distribution of these religions.

The fourth chapter is very significant, as it concerns the direct links between the main religions of the world and the natural environment. The relation between human activity and the natural environment, often underestimated even by geographers, here, in the context of *sacrum*, gains quite a different dimension.

The fifth chapter, entitled “Settlement and the Religious Function”, raises a very interesting and important problem of the links between religion and its material expression in the form of settlement. It is a very up-to-date problem requiring further empirical research, without which it will be difficult to explain not only the settlement systems of given cities or other places, but also the types of settlement systems, at least in a regional perspective.

Starting from the sixth chapter, the author concentrates on religious tourism and pilgrimages in particular. Their terminology in contemporary religions is discussed, and then the author presents pilgrimages according to the main world religions: Judaism, Christianity, Islam, Buddhism, Hinduism, and the remaining religions and creeds. The book ends with a chapter devoted to the religions and religious tourism in Poland, and with final conclusions.

While agreeing with the contents of the whole book, I would like to present several remarks regarding, in my opinion, the most important methodological solutions proposed.

The book is an original work by Antoni Jackowski who, first among Polish geographers, has attempted to form the methodological basis of a new geographical sub-discipline which with no doubt is the geography of religion. The work is a methodologically logical summary of the author's research and the research done in the Geography of Religion depart-

Niego Zakładu Geografii Religii, który działa w strukturach organizacyjnych Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autor tego dzieła, definiując zakres badawczy geografii religii, ma świadomość interdyscyplinarności przedmiotu badań, starając się wydobyć z niego elementy charakterystyczne dla nauk geograficznych. Przemyslenia swoje uściśla w zaproponowanej definicji, stwierdzając, że: „geografia religii zajmuje się relacjami między religią a środowiskiem przyrodniczym i zmierza do wyjaśnienia rozmieszczenia ośrodków kultu religijnego i geograficznych przesłanek ich lokalizacji, jak również przyrodniczych uwarunkowań rozwoju tego rodzaju centrów.”

Bardziej precyzyjnie określa Autor przedmiot badań współczesnej geografii religii, wymieniając aż dziewięć problemów badawczych (rozdział 1, s. 14), wśród których pojawiają się zagadnienia intuicyjnie tylko dostrzegane w definicji. Mam tu na myśli np. wpływ religii na rozwój gospodarki czy na ochronę środowiska. Piszę to, aby zwrócić uwagę na fakt, jak bardzo trudno jest zamknąć w formalnej definicji rozwój badań naukowych, które coraz częściej wyprzedzają określone formuły będąc pozytywną oznaką rozwoju dyscypliny, która w sposób naturalny rozszerza się i zawłaszcza nowe pola badawcze.

Druga sprawa, na którą pragnę zwrócić uwagę, to podjęcie przez Antoniego Jackowskiego rozważań i dyskusji nad bardzo ważnym problemem, który sygnalizowany jest w tytule pracy („święta przestrzeń świata”), a dotyczy „przestrzeni sakralnej” czy „przestrzeni pielgrzymkowej”. Autor zdecydował się, co uważam za osiągnięcie metodologiczne geografii religii, na podejście funkcjonalne przy określeniu (zdefiniowaniu) „przestrzeni pielgrzymkowej”, co umożliwiło precyzyjne zdefiniowanie tej podprzestrzeni.

Trzecie bardzo istotne osiągnięcie metodologiczne Antoniego Jackowskiego, to uznanie pielgrzymowania za specyficzną formę turystyki religijnej. Takie stanowisko zaprezentowane przez Autora, po przeprowadzeniu wnikliwej analizy różnorodnych poglądów, w sposób zasadniczy porządkuje dotychczasową terminologię i znacznie rozszerza zakres pojęciowy turystyki, która staje się nie tylko formą przemieszczania się w celu zmiany miejsca pobytu i regeneracji sił fizycznych, ale również psychicznych i duchowych.

Zaprezentowane w pracy podejście metodologiczne w pełni uzasadnia istnienie geografii religii jako samodzielnej dyscypliny (subdyscypliny)

established by him. The department functions as a part of the Institute of Geography and Spatial Economy at the Jagiellonian University. When defining the research area of the geography of religion, the author is aware of its interdisciplinary character and tries to highlight those of its elements which are typical of all geography. He proposes the following definition: “The geography of religion deals with relations between religion and the natural environment, and attempts to explain the distribution of religious centres and the geographical reasons for such distribution, as well as the natural conditions for the development of such centres.”

The object of study in the geography of religion is described by the author in more detail as he mentions nine research issues (Chapter 1, p. 14), though including those defined only by intuition. I mean here the influence of religion on economic development or environmental protection. I am mentioning this in order to draw the reader's attention to how very difficult it is to bound academic research within a formal definition. Research increasingly goes beyond set formulae, a positive symptom of the development of a discipline growing and taking over new research areas in a natural way.

Another point I would like to raise is that he starts a discussion about a very important problem signalled in the title of his book (‘the Sacred Space of the World’), and concerns ‘sacral space’ or ‘pilgrimage space’. The author has decided to assume a functional approach when defining ‘pilgrimage space’ which I consider a methodological success. This has enabled him to precisely define this subspace.

His third significant methodological achievement is that he regards pilgrimage as a particular form of religious tourism. This opinion, after detailed analysis of a variety of other opinions, introduces order into the terminology and significantly expands the meaning of tourism. It becomes not only a form of travel in order to change the place of residence and revitalize physically, but also mentally and spiritually.

The methodological approach presented in the book fully justifies the geography of

nauk geograficznych. Jest to niewątpliwy sukces Antoniego Jackowskiego, który inicjując i prowadząc od wielu lat badania podstawowe, wypracował podwaliny teoretyczne i metodyczne tej nowej w polskich warunkach dyscypliny naukowej. Bardzo interesującym wątkiem badawczym geografii religii jest związanie jej ze środowiskiem przyrodniczym, a w sposób ogólny z przestrzenią geograficzną.

Zapoznając się z treścią pracy nasunęło mi się kilka pytań i ewentualnych sugestii. W rozdziale 3, poświęconym rozmieszczeniu przestrzennemu głównych religii, wydaje się, że zbyt mało szczegółowo przedstawiony został judaizm, którego losy przestrzenne były złożone nie tylko w okresie starożytnym, ale również w czasach nowożytnych. Mam tu na myśli m.in. losy przestrzenne Żydów po wypędzeniu ich z Hiszpanii (Toledo), szlaki wędrówek Żydów, którzy zasiedlili tereny Rzeczypospolitej Obojga Narodów, czy wreszcie, trwające przez kilka wieków, żydowskie rewiry w miastach.

Wydaje się, że pewną charakterystyczną cechą zarówno judaizmu, jak i chrześcijaństwa jest „rozwój” tych religii w oddaleniu od ich centrów historycznych, za które należy przyjąć „Ziemie Świętą” (Żydzi wrócili formalnie po drugiej wojnie światowej do swoich przestrzennych korzeni, a chrześcijanie nie, chyba że za takie centrum uznamy Rzym).

W rozdziale tym nie znalazłem wzmianki o Kościele gruzińskim. Gruzini, jako drugi w tym rejonie naród, po Ormianach, przyjęli chrześcijaństwo, a ich obecny Kościół jest Kościołem autokefalicznym z własnym Katolikiemsem.

W rozdziale czwartym, poświęconym środowisku przyrodniczemu, zabrakło informacji o górze Ararat, która wprawdzie leży obecnie w granicach politycznych Turcji, ale jest powszechnie uznawana za świętą górę Ormian (wymieniona w tab. 3 na str. 79).

W rozdziale ósmym, traktującym o pielgrzymkach w judaizmie, może warto było wspomnieć o innych jeszcze niż omówione typach pielgrzymek w tej religii. Myślę o pielgrzymkach do grobowców cadyków, które mają charakter bardziej lokalny, choć – jak Autor pisze w innym rozdziale tej pracy – np. pielgrzymki do grobu cadyka Elimelecha w Leżajsku mają już tradycję kilku wieków i dotyczą chasydów z różnych krajów.

Recenzowana książka Antoniego Jackowskiego jest w pełni oryginalną monografią nauko-

religion as an independent sub-discipline of geography. Beyond any doubt, this is Antoni Jackowski's success through initiating and conducting basic research for many years, working out the theoretical and methodological basis of this new discipline. A very interesting aspect in the geography of religion is its relation with the natural environment, and generally speaking, with geographical space.

As I was reading the book, several questions and suggestions came to my mind. In Chapter 3, on the spatial distribution of the main religions, it seems that too little time has been devoted to Judaism whose spatial history was complicated not only in antiquity but also in more recent times. I mean here the spatial history of Jews after they were banished from Spain (Toledo), the wandering routes of those who settled in the Commonwealth of Poland-Lithuania, or finally the Jewish quarters in cities which existed for many centuries.

Both Judaism and Christianity developed far from their historical centres, i.e. the Holy Land (the Jews formally returned after World War II to their geographical roots, and Christians did not, unless we consider Rome to be such a centre). I did not find any mention of the Georgian Church in this chapter. The Georgians were the second nation after the Armenians to accept Christianity, and their present Church is autocephalous with its own *Catholicos*.

Chapter 4, devoted to the natural environment, misses information about Ararat, which nowadays lies within the political borders of Turkey, but is generally regarded as an Armenian holy mountain (mentioned in table 3, p. 79).

In Chapter 8 about pilgrimages in Judaism, the author could perhaps mention other types not discussed before, such as pilgrimages to the graves of *tzaddiks* which are more local, although, as the author writes in another chapter, pilgrimages to the grave of e.g. *Tzaddik Elimelech* in Leżajsk, have a tradition of several centuries and draw Hasidim from different countries.

The book by Antoni Jackowski is a fully original academic monograph which can be

wą. Jej wartość można ocenić w dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, w pracy przedstawiono dojrzałą teoretycznie i metodycznie koncepcję nowej dyscypliny (subdyscypliny), jaką jest geografia religii. Po drugie, książka zawiera ogromny łańdunek poznawczy, umożliwiający czytelnikowi zapoznanie się z podstawami najważniejszych religii świata i ich działalnością przestrzenną. Nie bez znaczenia dla czytelnika jest bardzo dobry i przystępny język, jakim praca została napisana, co czyni z niej atrakcyjną i wręcz pasjonującą lekturę.

evaluated on two levels. Firstly, the work presents a theoretically and methodologically mature concept of the geography of religion. Secondly, the book contains a wealth of information, enabling the reader to learn about the basic principles of the leading religions in the world and about their spatial activity. From the reader's point of view the language of the book is very good and clear which makes it attractive and exciting to read.

